

Не відвертайся. Навіщо нам художній репортаж

ВІРА КУРИКО

23 ЧЕРВНЯ 2021

Був липень 2018 року, коли біля типової дев'ятиповерхівки в Чернігові почали з'являтися люди з мікрофонами, телекамерами й телефонами, що слугували диктофонами, у простягнутих руках. Вони підходили до старших жінок, що після обід збиралися на лавках, знімали двері, сходи, стіни, вочевидь, вихоплюючи кадри, якими перекриватимуть тексти новин. Востаннє таку увагу «не тутешніх» будинок бачив хіба сорок років тому, коли кагебісти начиняли його прослуховуванням, а одного сірого грудневого ранку вивели з під'їзду статного чоловіка з довгими козацькими вусами.

Daria Murawska

Того надмірно спекотного липня вийшов не один телесюжет про будинок. Бо в нім півтора року прожив український дисидент Левко Лук'яненко, перш ніж радянська тоталітарна влада вдруге запроторила його за ґрати. Офіційно — за «антирадянщину». Насправді — за правозахисний рух.

Глядачам розповіли: Лук'яненко — автор «Акту проголошення української незалежності», член-засновник Української гельсінської групи — понад чверть століття відбув у таборах та засланні. Передали кілька речень від старожилів дев'ятиповерхівки — що вони знають про «свого відомого сусіда» («Та майже нічого»). Показали відзняті сходи та вікна. Ще через кілька днів журналісти облишили будинок. Він знову запав у звичне спокійне життя. Звідки така увага до чернігівського будинку? Річ у тім, що за кілька днів до того Левко Григорович помер.

Усі журналісти зауважили, що у квартирі на сьомому поверсі досі мешкає пані Надія. У дівочтві — Бугаєвська, за колишнім чоловіком — Лук'яненко. Так, пані Надія — перша дружина Левка Лук'яненка. Дисидент у спогадах описував її як «звичайну радянську людину», що хотіла

спокійного життя, а не того, що приніс він.

Журналісти стукали до неї, хоча від смерті Лук'яненка минуло небагато часу. Жінка не відчинила. Згодом журналістка місцевого тижневика таки потрапила до пані Надії — і, поспілкувавшись, опублікувала невеликий текст, який містив деталі з її життя, хоча й не дуже в них заглиблювався. Та за цією історією схована трагедія цілого покоління.

Світ прискорився, і за ним прагнуть встигнути. Навряд чи котресь століття було менш буремним, та якщо ще кількадесят років тому здобування інформації потребувало довгих подорожей, пошуків і розмов, нині можна отримати її «достатньо», не покидаючи кімнати. Редакції змагаються в оперативності й залишають глибинне розкриття на потім, яке не настає. Соцмережі стирають кордони, що стримували авторів із минулого, сіючи спокусу спрощення. Минулим століттям по-своєму не вистачало заглиблення через відстані, а нашому — через їх брак.

Стати автором «новини» тепер складно. Звістки про події частіше поширюються завдяки постам у соцмережах, ніж дістаються медійних сторінок. І те, що новина стала швидшою за журналістів, відкриває простір для репортажного жанру. Репортаж розриває коло інформаційних метеликів-одноденок.

Ви впізнаєте ці великі тексти, повні життя та людського досвіду. Кожне видання так чи інакше до них звертається. Редактори прагнуть зробити глибокі тексти основою часописів. Декому в Україні це вдається: одна редакція свідомо відмовилася від новин, зосередившись на аналізі. Проте жанр репортажу ще не розвинувся вповні й чекає на ентузіастів.

Коли обговорюють проблеми ширшого переходу до нього в Україні, то згадують, наприклад, брак грошей. Деякі тексти можна написати за тиждень, але велике занурення часто потребує навіть не місяців. До того ж репортаж — це дорога, пошук людей, оренда помешкання; та й редакції, яка не має ні великих бюджетів, ні великих штатів, відпустити автора на довгий час — обтяжливо. Ще дорожче коштуватиме спроба відкривати інші країни очима українських репортажистів. Тому нині глибокий репортаж, який називають літературним або художнім, — це часто справа позаштатних журналістів, які працюють над ним у перервах між іншими роботами.

Деякі редактори говорять, що складно й шукати авторів із достатньо репортерською оптикою.

На відміну від польської школи (Ришард Капусцінський, Ганна Кралль, Вітольд Шабловський та інші), яка працює з жанром уже кілька десятиліть і виробила впізнаваний стиль, українська школа репортажу — у зародку. Автори поки що не мають попереднього покоління, на плечі якого можна стати. Деякі майстри, звісно, є, та українське репортерське око лише вчиться.

Репортаж означає свідкування. Вийти, щоби побачити світ і зафіксувати його. Зустріти людину, сховану за коротким повідомленням, увійти в її життя й засвідчити його іншим. Показати не лише короткий епізод війни чи іншої трагедії, а глибші історії людей, мотиви, причини й наслідки: чому так сталося, як із цим живуть, що ми можемо зробити?

Водночас репортаж дає можливість відмовитися від стереотипних поглядів, що закарбовуються в нас про ту чи іншу подію через надто швидкий потік інформації.

Репортаж навчає нас любові, поваги й терпимості. Скажімо, українська репортерка Єва Райська багато пише про ромську спільноту, знайомлячи з її представниками. Серед них — Артур із «кварталу маргінесів» у Дрогобичі, на якого, як і на багатьох інших, нападали й били, бо він ром. Це той хлопець, від якого дехто з нас може відвести очі, піддаючись тягареві упереджень. А проте Артур, як усі ми, намагається облаштувати своє життя; він допомагає рідним, розвантажуючи й розносячи квіти на місцевому ринку. Дізнавшись його історію, ти вже не відводиш очей. Принаймні зробити це стає складніше.

Так от, репортаж — це ще й про те, аби не відводити погляду. Від війни, національних конфліктів, орфанних хворих, що роками вимагають від держави ліків, від етнічних спільнот. Репортаж знайомить із людьми, а знайомого вже не так страшишся. Сміливість зазирнути в невідоме споконвіку веде нас цим світом. Репортаж додає хоробрості. А водночас учить не узагальнювати.

Про вартісний репортаж кажуть, що він має «друге дно», тобто «надісторію». Пірнаючи в історію, одні журналісти зупиняються, побачивши, як їм здається, дно, себто її кінець. Репортажисти йдуть далі й виявляють, що то зовсім не кінець — чи що його немає зовсім.

Людська історія, людське горе, людська радість — невичерпні.

Наприклад, репортаж польського журналіста Войцеха Ягельського «Усі війни Лари» — розповідь про кістинку, сини якої стали солдатами ІДІЛу й загинули в Сирії. Автор починає із самого дитинства й доводить до сучасності історію Лари, що все життя тікала від війни, аби вберегти дітей, але війна ніколи не відступала від її родини. За Ларою, зрештою, стоять жінки, скалічені сотнями різних воєн. Як зауважила українська репортерка Марія Семенченко, цей текст — не тільки про війну, а й про «буття матір'ю».

Через три століття від нас залишаться або сухі факти воєн і революцій, або людські історії. І від нас сьогодні залежить, що ми передамо далі. Життя людини — невичерпний досвід. Зокрема для інших. Зрештою, ми завжди вчилися, обмінюючись досвідом.

Репортаж — не пряма дорога. Не завжди точна. Це радше звивистий путівець, який торує автор під впливом вихідної точки, свого досвіду, своєї реальності. Та від цього дорога не стає неправильною. Репортаж ніколи не претендував на об'єктивність, адже й пише історію, і розповідає історію, і читає його людина, сформована власними досвідами.

Репортаж — спроба подивитися на подію іншими очима, навіть якщо ви не згодні з тим, що почуєте. Це не означає, що автор має давати слово всім, як-от тим, хто виголошує гасла. Автор шукає людину, чия реальність ми не здатні досягнути, відчувати на собі. Йому не йдеться про те, щоб нас здружити, зробити приятелями. Він просто знайомить. Далі справа за нами. Головне, дізнавшись історію людини (яку ми підтримуємо чи ні, вважаємо катом чи жертвою, героєм чи антагоністом), ми не відводимо погляду.

Коли я працювала над книжкою про події, пов'язані з тоталітарним минулим, мене запевняли, що розмова з колишніми працівниками КДБ не матиме сенсу. Ніхто нічого не скаже або скаже неправду. Справді, у такій розмові багато суб'єктивності, а проте й багато свідчень. Навіть те, як людина за сорок років вибудувала в собі історію, яку тепер розповідає, — це свідчення. Власне, обов'язок репортера — осмислити й перевірити отримане, скориставшись усім журналістським арсеналом. Автор тому й виходить у подорож.

Новини про будинок, де мешкав Левко Лук'яненко, того липня 2018 року спалахнули і швидко згасли. Хоча історія кількох років, як здалося на мені, перш ніж я почала її розкопувати, була глибша за факт, що «тут жив». Бодай тому, що до невіїзного колишнього «злочинця» в цей дім з'їжджалися інші люди, звані дисидентами.

У цьому будинку, у квартирі на сьомому поверсі народжувалися документи Гельсінської групи на захист політв'язнів і їхніх родин. За словами історика Тоні Джадта, ця група, як і інші в СРСР і країнах-сателітах, стала тріщиною в щиті радянської влади. І щоби цей щит уберегти, влада нашпигувала будинок прослуховуванням і агентами. Агентами, що під ликом друзів і нових знайомих входили в життя подружжя Левка й Надії. До сусідів, які сором'язливо відказують у новинах, що мало знали про Левка Григоровича, не раз стукали гебісти, збираючи інформацію про «ворога народу». Спогади, якими ділилися нинішні й колишні мешканці будинку, свідчать: багато хто знав. Та мовчав тоді. І нині.

Друзі сім'ї — імовірно, за вказівкою гебістів — влаштували святкову вечерю, після якої зрадили Левка та його дружину, створивши основу для нового звинувачення. Керівництво з роботи свідчило зле проти чоловіка, додаючи «антирадянських» подробиць для справи. І в такому оточенні подружжя прожило півтора року.

Після другого звільнення Лук'яненко покинув Чернігів. Більше не бачив тих людей, тих агентів, слідчих. Але в маленькій квартирі лишалася Надія. Інколи їй стрічався на вулиці хтось із колишніх агентів чи кегебістів. І вона віталася.

Пані Надія і пан Левко майже не бачилися. Молоде подружжя разом прожило кілька років, перш ніж тридцятирічного чоловіка ув'язнили. Надія, звісно, возила йому передачі, мала рідкісні побачення, але здебільшого вони формувалися нарізно. Потім опинилися удвох, коли обом було за сорок. Знову кілька спільних років — і ще дванадцять на відстані. Й от вони, уже п'ятдесятилітні, прощаються.

Я хотіла познайомитися з цією жінкою. Хотіла дізнатися її історію. Ми рідше й менше говоримо про рідних, які стояли за спинами в дисидентів і чие життя дуже змінювалося, байдуже, хотіли вони того чи ні. Те, «підтримувала» чи «не підтримувала» чоловіка, ні про що нам не каже. І не має.

Пані Надія відчинила мені двері через рік після того липня. Вона почала з жарту, що колись ця квартира була «прохідним двором дисидентів». Ми сіли за стіл, де писала свої документи

Гельсінська група, і почали розмову.

Надія Никонівна була з Левком Лук'яненком з одного села. Вона сама почала з цього. Усю історію обрамила в цю думку: «Ми були з одного села». Для них, що народились у війну й пережили розруху, це було дуже важливо. Тому вона підтримувала його, скільки могла. На стіні й через півстоліття висить весільний портрет. У будинку пані Надію довго жартома називали «президентшею», хоча, коли Левко Григорович висувався в президенти України, вони вже були не разом.

Пані Надія всіляко допомагала чоловікові. Надсилала в табір посилки й газети для читання, приїздила на короткі візити. Приязно давала прихисток його товаришам, коли ті потребували. Читала документи, допомагала їх перефотографувати й перевозити. Але понад усе хотіла вберегти Левка і свою примарну родину.

Це складно, коли агенти вдають друзів, коли гебісти приходять із обшуками, перевертають речі, торкаються одягу, посуду, постелі. Коли записують за тобою кожне слово, вимовлене у власній квартирі, а на роботі, за їхньою вказівкою, тебе всі соромлять за чоловіка. Коли чоловік розчиняється у своїй справі, звісно, важливій, забуваючи про інше. І про шлюб, що його, ніби поламане дерево, намагається перев'язати не дружина дисидента, а просто жінка. Й ось тут — не відводьмо погляду. Не всі мусять бути стійкими до кінця.

Їхня історія — свідчення зла, яке скоїла тоталітарна система з людьми. Зі звичайним чоловіком і жінкою з одного села. Звичайними сусідами, колегами і друзями. Але новина цього не вхопить. Просто тут настає час репортажистики. І бажання не відвертатися.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

